

Творець Букваря

Микола СЛАВИНСЬКИЙ,
лауреат Міжнародної премії
імені Володимира Винниченка

День за днем, лист за листом – не про нові вірші та малярство, а про... буквар. Як щось найголовніше в останні місяці життя, вкрай важливе для українського народу, неминуще. Знову й знову Тарас Шевченко з великою, воістину батьківською любов'ю пише про щойно завершений невеличкий підручник, говорить про нього, ніби про дитя чи немовлятко, яке ще й говорити не вміє, – лежить собі в колисці, всміхається до всіх людей і зоріє ясними оченятами на вічне сонце. Перший примірник тоненького видання з написом на м'якій обкладинці «Букварь южнорусскій» автор так само несамохить притиснув до грудей, як і давним-давно ще свіжий друкарський відбиток «Кобзаря». Чи не тому Пантелеймон Куліш, який значно раніше склав «Граматику», ревниво зазначив: «Почав «Кобзарем», а закінчив «Букварем»?»

Перший вільний промінь світла

Автор єдиного на той час україномовного історичного роману «Чорна рада» не раз радикально змінював своє ставлення до Тараса Шевченка: то підтримував поета й високо оцінював його божественний дар, то заздри геніальному лірикові й применшував славу та набутки талановитішого сучасника, щоб так чи так вивищитися в тогочасному культурному середовищі. Скрізь і в усьому прагнув бути попереду, завжди намагався вести за собою інших, повчати й наставляти.

Вважав, що саме він найбільше зробив для свого народу та розвою рідної мови, тим-то й ревниво поставився до «Букваря южнорусского», адже українці вже навчалися за його підручником. Сам (сам!) Тарас Шевченко четвертого січня 1858 року написав аж із Нижнього Новгороду: «ГраMATKA» твоя так мені в серце пала, що не знаю, як тобі і розказать... Оставайся здоров, мій брате, мій друже єдиний. Нехай тобі Бог помагає во всіх твоїх добрих начатках». Отож навіть ще якісь посібники, коли є його, Кулішеве, загальновизнане видання?

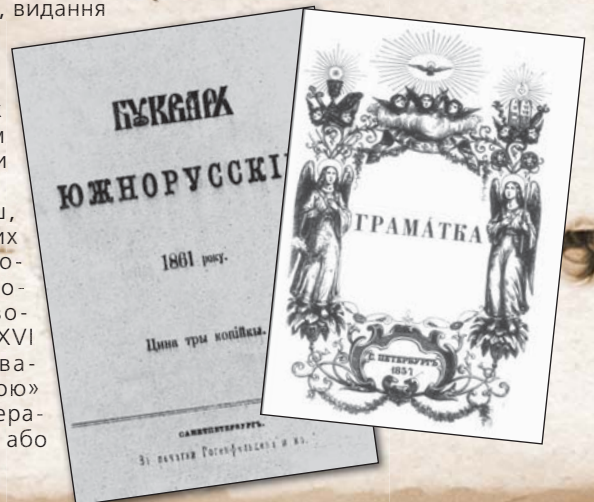
«ГраMATKA» (1857) побачила світ у Санкт-Петербурзі, мала 149 сторінок та пояснювальну записку, де автор зазначав: «Найперше діло в отця-матері повинно бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму довести. З тих-бо письменних мало добра бува, що чужоземцями через науку робляться і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють». Пантелеймон Куліш подав абетку, мовознавчі поради вчителям та матеріал для читання, який поділив на кілька розділів. У них намагався охопити найяскравіші сторінки рідної минувшини, вмістив коротеньку історію християнської віри, деякі псалми й прислів'я, виклав основи арифметики...

Автор не знав, що Тарас Шевченко в «Щоденнику» назвав «ГраMATKA» «першим вільним променем світла» й наголосив, що підручник складено «чудово, розумно й благородно», а сам, без зайвої скромності, оцінював його майже такими словами. Справді, видання знаменувало собою відродження національної освіти. Тієї освіти, яка поширювалася за козацьких часів, а пізніше, під гнітом московщини, занепала чи й остаточно згасла.

Пантелеймон Куліш, як один із наосвіченіших українців свого часу, добре орієнтувався в мовознавчих набутках своїх попередників. Уже в XVI столітті виходили букварі, які називали «Азбукою» (за першими двома літерами слов'янської абетки) або

«ГраMATIKOЮ» (звідси народна назва – «ГраMATKA»). Термін «буквар» увів на початку XVII століття видатний церковний діяч і просвітител Мелетій Смотрицький. Автори найдавніших букварів Іван Федоров та Лаврентій Зизаній подавали різноманітні тексти, викладені церковнослов'янською мовою. З часом вона українізувалася, насичувалася живими – народними – словами та зворотами. Старожитні (так їх називали) букварі, як правило, містили відомості з граматики й просодії (сукупності звуківих характеристик) та повсякденні молитви.

Підручкотворенням Пантелеймон Куліш захопився ще тоді, коли товаришував із членами Кирило-Мефодіївського товариства, котрі велику увагу приділяли справі народної освіти. 1847 року на запитання жандармів «Кажіє книжки вы думали писать?» письменник відверто виклав свою програму: «Мы намерены были

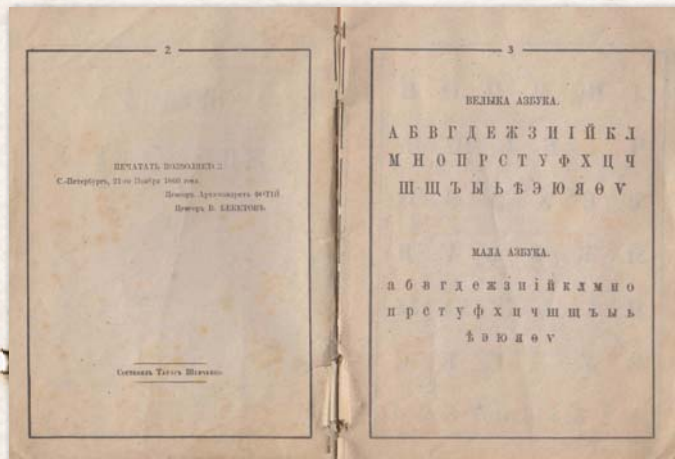

написати краткі учебники на малоросійському мові по часті священної і громадянської історії, географії, селянства і селянського господарства». Пантелеймон Куліш утілює заповітну мрію лише через десятиліття творчих

пошуків. Був переконаний: «Грамматка» «явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити». Зробив усе для того, аби утвердити так званий фонетичний правопис, який пізніше назвали «кулішівкою». І вірив:

«Настане час, коли імена наших славних лицарів, рокотання бандур і наша чудова мова воскресне, а народ стане господарем на своїй землі. Коли українці відчують свою душу, в них виростуть крила, відновиться державність».

Книжечка, яка має 24 сторінки

Тарас Шевченко, схвально відгукуючись про «Грамматку» загалом, бачив деякі прогалини й вади цього фактично першого підручника, написаного українською народною мовою. Поет рішуче відкинув практику читання ізольованих беззмислових складів і запровадив системне вивчення літер, а відтак засвоєння цілісного зрозумілого тексту. При цьому автор врахував досвід «Української азбуки» М. Гатцука та «Домашньої науки» К. Шейковського.

«Букварь южнорусский» – невеличка книжечка (лише 24 сторінки) містить азбуку з 36 літер, а також тексти для читання по складах, власні переспіви Давидових псалмів, п'ять українських та українізованих щоденних молитов. У розділі «Лічба» подано цифри й таблицю множення до 100. Зібрані матеріали перейняті ідеями патріотизму й високої моралі. Так, в одній із молитов наголошується: «Беззаконіє і неправда вкралась знову в душу людськую», а кожне з тринадцяти прислів'їв приваблює і глибиною народного мислення, і об-

разною відточеною. Ось лише деякі, за Шевченком, «пословиці»: «Брехнею увесь світ пройдеши – та назад не вернешся», «Застав дурного Богу молитися, то він і лоба проб'є», «З дужим – не борись, // А з багатим – не судись». Подані дві народні думи розповідають читачам про козацьку минувшину України. Вустами знаменитої Марусі Богуславки автор звертається до Господа з вистражданим проханням: «Ой виволь, Боже, нас всіх, бідних невольників, // З тяжкої неволі, // З віри бусурманської».

Майбутнє видання проходило подвійну цензуру – світську та духовну. 12 листопада 1860 року Тарас Шевченко просить передати рукопис цензорів Володимирові Бекецову й, уже хворий, нетерпляче очікує остаточного рішення. Нарешті 31 грудня 1860-го царський цербер дав дозвіл на випуск книжечки. Вона побачила світ уже в січні наступного – останнього – Шевченкового року. Тоді, в люті морози, поет не написав жодної поезії, та вже четвертого січня повідомив листом полтавського вчителя Федота Ткаченка: «Посилаю тобі 10 моїх «Букварів» на показ», а згодом додав, що адресує йому тисячу примірників видання. Таку саму кількість книжечок автор надіслав київському педагогові Михайлу Чалому, який пізніше став біографом українського генія.

Надійний провідник до знань

«Букварь южнорусский», який побачив світ десятитисячним накладом, коштував три копійки. Його почали розповсюджувати в різних губерніях. І, хоч головне управління цензури не затвердило видання як навчальний посібник, освітяни все одно не розлучалися з цим надійним провідником до знань. Київський митрополит Арсеній та чернігівський єпископ Філарет намагалися перешкодити розпросторенню Шевченкового букваря, та це лише поглиблювало

народну любов до нього. Тим-то цілком закономірно, що і в двадцятому столітті Олесь Гончар закликав: «Уважніше припадайте, діти України, до мудрості Тарасової книги, вчитуйтесь у її молитви й думи, а батьки ваші, допомагаючи вам осягти глибини нарешті відкритої для кожного духовності, ставатимуть і самі мудріші, добріші, дружніші, а наша новітня, воскресаючи до життя, Україна разом порадується за всіх вас – свою красу, свою надію».

У листі до Варфоломія Шевченка від 29 січня він востаннє згадав своє духовне дитя – «Букварь южнорусский» – і, як родичеві, щиро висповідався: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу». У лютому були написані один вірш і чотири короткі листи. Аж ніяк не прощальні. Їхній автор оповідав про буденні справи, просив розрахуватися за одержану газету «Пчела» (малася на увазі «Северная пчела») і лише в листі від 24 лютого (він став останнім) зізнався петербурзькому знайомому Іванові Мокрицькому: «Другой месяц не только на улицу, меня в коридор не пускают. И не знаю, чем кончится мое затворничество». Тарас Шевченко мріяв укласти для недільних безплатних шкіл ще кілька підручників, зокрема з географії, етнографії та історії. Не судилося.

Історія

1899 року «Киевская старина» надрукувала буквар Олександра Потебні як додаток до журналу без права розповсюджувати окремими відбитками. Пізніше цей підручник, підготовлений С. Русовою, виходив у світ кілька разів. Широку популярність мали «Грамматка» Спиридона Черкасенка та «Українська граматка» Бориса Грінченка. Аналогічним був «Український буквар», складений А. Савчуком і виданий 1918-го в Західній Україні. Завершальна частина підручника – «Читанка» – складалася з віршів Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Степана Руданського, Бориса Грінченка та перекладів оповідань для дітей К. Ушинського і Л. Толстого. Пізніше з'явилися друком такі буквари: «Сонечко» С. Титаренка, «Грамматка» Г. Неволовського, «Ясне сонечко» П. Ковалевського, «Веселка» Я. Чепіги, «Азбука в малюнках» Л. Кротевич, «Первоцвіт» О. Сквороди, «Читаймо!» Е. Мухіної... 1978 року, у зв'язку з переходом на навчання дітей у школі з шестирічного віку, видано перший буквар для шестиліток (автори М. Вашуленко та Н. Скрипченко).

